

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Voor elkaar: reciprociteit tussen Oost en West

Honselaar, W.

Publication date

2010

Document Version

Final published version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Honselaar, W. (2010). *Voor elkaar: reciprociteit tussen Oost en West*. (Oratiereeks; No. 344). Vossiuspers UvA. http://www.oratiereeks.nl/upload/pdf/PDF-8979oratie_Honselaar_def_zonder_snijlijnen.pdf

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Voor elkaar

Voor elkaar
Reciprociteit tussen Oost en West

Rede

uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van
bijzonder hoogleraar Culturele Relaties Nederland – Oost-Europa, in het
bijzonder de Tweektalige Lexicografie,
aan de Universiteit van Amsterdam
op vrijdag 11 december 2009

door

Wim Honselaar

 VOSSIUSPERS UVA

Vossiuspers UvA is een imprint van Amsterdam University Press.
Deze uitgave is totstandgekomen onder auspiciën van de Universiteit van Amsterdam.

Dit is oratie 344, verschenen in de oratiereeks van de Universiteit van Amsterdam.

Omslag: Crasborn BNO, Valkenburg a/d Geul
Opmaak: JAPES, Amsterdam
Foto omslag: Carmen Freudenthal, Amsterdam

ISBN 978 90 5629 604 9
e-ISBN 978 90 4851 184 6

© Vossiuspers UvA, Amsterdam, 2010

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

*Mevrouw de rector magnificus,
Geachte dames en heren,*

Bij het aanvaarden van de bijzondere leeropdracht Culturele relaties Nederland – Oost-Europa, in het bijzonder de tweetalige lexicografie, wil ik u in de komende drie kwartier onderhouden over het voor deze leerstoel zo relevante begrip ‘reciprociteit’ of wederkerigheid enerzijds en het maken van woordenboeken anderzijds.

Het verleden

Nu zesendertig jaar geleden heeft de Nederlandse slavist en lexicograaf professor Ton van den Baar zijn inaugurele rede uitgesproken ter gelegenheid van de aanvaarding van zijn leeropdracht als lector Slavische taalkunde aan wat toen de Rijksuniversiteit Utrecht heette. Zijn rede droeg de onheilspellende titel *Post verba verbera*, Latijn voor ‘na woorden de zweepslagen’. Van den Baar schetste in deze rede een aantal problemen waarvoor een slavist zich in het buitenland, dus buiten de toenmalige Sovjet-Unie, geplaatst zag wanneer hij een uitgebreid Nederlands-Russisch woordenboek wilde maken. Zo waren in Nederland onvoldoende *native speakers* van het Russisch aanwezig die als *native informant* konden optreden. Verder waren er evenmin voldoende gedetailleerde woordenboeken van het Russisch beschikbaar, en zeker geen woordenboeken waarin de contextuele inpassing van woorden uit de doeken werd gedaan. De werkelijkheid van de Sovjet-Unie week sterk af van de onze: zaken die bij ons heel normaal waren, bestonden daar niet, waardoor voor ons heel normale woorden als *waterpomptang*, *mimiset* en *omroepvereniging* het moesten stellen zonder echte vertalingen. Ook primaire bronnen – Russische boeken, kranten en tijdschriften – waren als vindplaats voor lexicale informatie maar beperkt bruikbaar: in de Sovjettijd waren deze doorgaans gesteld in een tamelijk vlak, fantasieloos maar wel door partij en censuur goedgekeurd soort Russisch, waarin gesproken taal zo goed als geheel ontbrak, en de wat meer informele stijlagen, zoals dagelijkse omgangstaal, al helemaal ver te zoeken waren. Ondertussen werd er natuurlijk ook in de Sovjet-Unie bij de mensen thuis levend Russisch gebezigd, en we mogen veilig aannemen dat wanneer

een Rus zich destijds per ongeluk met een sikkels of een hamer bezeerde, hij zich in krachtige bewoordingen afreageerde en niet met Russische equivalenten van gekuiste woorden als *grutjes* en *hemeltje*.

Achteraf is het opmerkelijk dat Van den Baar in zijn rede geen aandacht heeft besteed aan de financiële geselingen bij het maken van zijn woordenboek, des te opmerkelijker omdat zijn jaren daarna, tijdens het werk aan het Nederlands-Russisch woordenboek, geteisterd werden door het eindeloos schrijven van bedelbrieven en het tegenover subsidieverstreckende instanties verklaren waarom deadlines weer waren overschreden.

Uiteindelijk is zijn Nederlands-Russisch woordenboek er toch gekomen; het verscheen in 1989 bij Kluwer Technische Boeken.

Lexicografische zweepslagen zijn de lexicograaf Van den Baar bespaard gebleven: de Nederlandstalige Slavistiek was zielsgelukkig met het kloeke Nederlands-Russisch woordenboek dat gericht was op Nederlandstalige gebruikers. Ondertussen was de leerstoel van Van den Baar met de hele vakgroep Slavistiek en de bijbehorende opleiding wél door zweepslagen getroffen, en wel door de zweepslagen van de taakverdelingsoperatie, waardoor de Slavistiek uit Utrecht weggeslagen werd. Op een ander gebied heeft Van den Baar dus helaas toch gelijk gekregen met de titel van zijn rede, *Post verba verbera*.

De financiële zorgen waardoor Van den Baar in de laatste paar jaar van de compilatie van het Nederlands-Russisch woordenboek werd geplaagd, noopten hem ertoe vrijwilligers te zoeken onder collega-slavisten van zusteruniversiteiten, en zo begon ik mijn carrière als tweetalig lexicograaf. Na het verschijnen van dit woordenboek heb ik de taak op me genomen om het complementaire deel, een Russisch-Nederlands woordenboek, te vervaardigen. Dat was rond 1990. Van den Baar stelde mij hiervoor de diskettes van het Nederlands-Russisch woordenboek ter beschikking. Hiermee trad een eerste manifestatie van reciprociteit, wederzijdsheid, naar voren: waar de Universiteit van Amsterdam eerst de Utrechtse Universiteit had geholpen, hielp de Utrechtse Universiteit nu de Universiteit van Amsterdam.

Het concept van reciprociteit, dat zo centraal staat in deze voordracht, verdient een korte toelichting en verduidelijking. Gewoonlijk spreekt men van reciprociteit als er sprake is van een bepaalde relatie R tussen, zeg, A en B , en tegelijkertijd van eenzelfde relatie tussen B en A . Zo is de relatie 'is gelijk' reciproque, omdat wanneer $A=B$ het geval is, ook altijd $B=A$ geldt. De relatie 'groter dan' is niet reciproque omdat wanneer $A>B$ het geval is, niet tegelijk kan gelden dat $B>A$. In het vervolg van mijn rede zullen wij echter zien dat reciprociteit in taal een veel genuanceerdere en flexibelere inhoud kent, en bovendien van taal tot taal nog kan verschillen.

Terug nu naar de totstandkoming van het Russisch-Nederlands woordenboek. Het reciproque idee was om de digitale kopij van Nederlands-Russisch met behulp van computerprogrammatuur om te keren tot een Russisch-Nederlands bestand, dat de basis zou vormen voor een Russisch-Nederlands woordenboek. Dankzij mijn onvolprezen programmeur Marijke Elstrodt, die van de faculteit vele, vele maanden aan dit project mocht werken, en Nicoline van der Sijs, die veel kennis had van de structuur van het woordenboek, is deze omkeringsoperatie succesvol verlopen (Honselaar & Elstrodt 1992). In die tijd – rond 1990 – was het omkeren van woordenboeken een noviteit die mogelijk werd doordat de tekst van woordenboeken niet meer op systeemkaartjes werd genoteerd maar op de harde schijf van computers. In veel woordenboekprojecten werd toen het omkeringsidee beproefd, bijvoorbeeld binnen het Italiaans woordenboekproject van mijn goede collega professor Vincenzo Lo Cascio van de Universiteit van Amsterdam (Corda, Lo Cascio & Pipolo 1998). Parallel hieraan heeft de Commissie Lexicografische Vertaalvoorzieningen (afgekort: CLVV) onder leiding van professor Willy Martin zelfs een speciaal woordenboek-invoerprogramma (OMBI) ontwikkeld, dat tot doel had om de invoer van de kopij van een woordenboek in de computer zodanig te organiseren dat omkering van woordenboeken werd gefaciliteerd en bijna automatisch kon plaatsvinden (Martin 2008). Zo werd reciprociteit een ingebakken kenmerk van woordenboeken.

Ook bij onze eigen omkeringsoperatie van Nederlands-Russisch naar Russisch-Nederlands trad reciprociteit aan de dag: voor de computerafdeling van Marijke Elstrodt ging het om een interessant en zeer complex programmeerprobleem, voor mij om de basis van een Russisch-Nederlands woordenboek. Beide partijen profiteerden van elkaar.

Een omgekeerd Nederlands-Russisch woordenboek is helaas nog geen Russisch-Nederlands woordenboek. In dit geval is er geen sprake van *echte* reciprociteit. Enerzijds zijn er namelijk Nederlandse woorden als *hutspot* en *sinterklaasavond* die sterk gebonden zijn aan de Nederlandse cultuur; deze woorden kunnen in een Nederlands-Russisch woordenboek niet echt vertaald worden maar moeten worden uitgelegd, om de eenvoudige reden dat men in Rusland geen gerecht als hutspot kent (en er dus ook geen woord voor heeft), en Sinterklaas daar écht niet bestaat. De Russische omschrijvingen ervan hoeven dan ook niet in een Russisch-Nederlands woordenboek te worden opgenomen.

Anderzijds was het van meet af aan duidelijk dat na omkering allerlei woorden aan het bestand zouden moeten worden toegevoegd, woorden die te maken hebben met de eigen Russische cultuur, leefwereld en werkelijkheid. Daarbij valt te denken aan namen van kledingstukken, muziekinstrumenten, dansen, munten, maten en gewichten, landbouwwerktuigen, inheemse planten

en dieren, de folklore, het Sovjetstaatsbestel en de orthodoxie. Daartoe hebben tientallen studenten en vrijwilligers Russisch-Nederlandse woordenlijsten gemaakt, de een met namen van kikkersoorten, de ander met terminologie uit de orthodoxe kerk, een derde met maten en gewichten. Omdat het Nederlands-Russisch woordenboek was gebaseerd op modern Nederlands, moesten voor het Russisch-Nederlands ook verouderde woorden worden toegevoegd, woorden die in de beroemde negentiende-eeuwse Russische literatuur voorkomen. De gebruikers moesten immers geholpen worden bij het lezen van de grote klassieke Russische schrijvers van de negentiende eeuw, zoals Puškin, Gogol', Dostoevskij, Tolstoj en Turgenev.

Hoewel er geen sprake was van volkomen reciprociteit tussen Nederlands-Russisch en Russisch-Nederlands, was er wel een zo grote mate van reciprociteit dat de omkeringsoperatie rendabel was. Alleen al het feit dat de spelling van Nederlands en Russisch reeds uitvoerig was gecontroleerd, gaf een aanzienlijke tijdsbesparing. Inhoudelijk was er onder andere de winst dat veel Russische woorden in het Russisch-Nederlands bestand meer dan drie of vier Nederlandse vertalingen bleken te hebben. Later zou blijken dat dit vooral door vertalers zeer op prijs wordt gesteld, omdat zij zo een kant en klare keuze aangeboden krijgen uit een reeks min of meer synonieme vertaalmogelijkheden.

Ten opzichte van de tijd waarin Van den Baar zijn woordenboek had gemaakt, waren inmiddels grote veranderingen opgetreden: de computer raakte steeds breder verbreid en kon langzaamaan ook cyrillische letters op het scherm krijgen. Verder kwam internet op, viel het IJzeren Gordijn – evenals de Sovjet-Unie – en werden in Rusland op steeds grotere schaal detectives gepubliceerd waarin natuurlijke Russische spreektaal werd gebezigd. Binnen en buiten Rusland verschenen woordenboeken van informeel tot zeer informeel Russisch¹ alsook woordenboeken van het 'nieuwe' Russisch.² Ook de wederzijdse contacten tussen Nederland en Rusland verliepen gemakkelijker en frequenter. Kortom, de perestrojka had letterlijk en figuurlijk een wereld voor de westerse slavist geopend. De poort tot de informele stijlagen van het Russisch was opengezet en colloquial taalgebruik, slang en Bargoens konden in het woordenboek worden opgenomen.

In 1997 kon, dankzij de financiële steun van de CLVV, de Faculteit der Geesteswetenschappen en het College van Bestuur van de Universiteit van Amsterdam, een echt redactieteam worden gevormd voor het voltooiën van het Russisch-Nederlands woordenboek. Het bestond uit twee Nederlanders en twee Russen: Astrid Kramer en David Pineda Dijkerman, respectievelijk Alla Peeters-Podgaevskaja en de Petersburgse neerlandicus professor Igor Bratus. Een Begeleidingscommissie van de CLVV onder leiding van professor Ton Naaijkens kwam elk kwartaal langs om de voortgang van het project te bespre-

ken en goede raad te geven. *Verbera*, zweepslagen, hebben wij nooit van hen gehad. Ook Ton van den Baar stond ons steeds terzijde. Halverwege deze fase kwam Uitgeverij Pegasus in beeld – destijds onder leiding van Joop Ijsberg –, en toen is de basis gelegd voor een vruchtbare samenwerking die tot op de dag van vandaag voortduurt.

In 2002 resulteerde dat alles in de publicatie van het *Groot Russisch-Nederlands Woordenboek* bij Uitgeverij Pegasus. Kort daarvoor, in 2000, was overigens de derde herziene druk van Van den Baars woordenboek verschenen, deze keer ook bij Pegasus, onder de titel *Groot Nederlands-Russisch Woordenboek*.

Ik prijs mij gelukkig dat de door Van den Baar gevreesde *verbera* mij na het verschijnen van het Russisch-Nederlands woordenboek bespaard zijn gebleven. Natuurlijk waren er behalve loftuitingen ook kritische reacties, en werden er door gebruikers omissies geconstateerd en nuttige aanvullingen gesuggereerd. De dankbaarste reactie kwam overigens van een gerenommeerd literair vertaler die mij schreef dat hij eerst altijd zijn tafel vol woordenboeken had liggen en geregeld schouderpijn kreeg van het reiken naar en tillen van die zware boeken; het *Groot Russisch-Nederlands Woordenboek* maakte volgens hem die andere woordenboeken op zijn werktafel grotendeels overbodig en had hem van zijn schouderklachten afgeholpen. Ik had mij nooit gerealiseerd dat een woordenboek een bijdrage kon leveren aan de volksgezondheid.

Het heden

In zijn eerder genoemde inaugurele rede bespreekt Van den Baar een aantal problemen waarvoor de lexicograaf zich gesteld ziet. Eén daarvan, het ‘contextniveau’ (Van den Baar 1973: 8), is door de beschikbaarheid van digitale tekstcorpora (met vooral normatief Russisch), internet (met ook minder normatief Russisch), het verschijnen van woordenboeken waarin aandacht wordt besteed aan contextuele gegevens (zoals Rogożnikova 1991) en de veel grotere toegankelijkheid van Rusland (waardoor westerse slavisten daar gewoon een tijd kunnen verblijven en rondkijken) meer en meer binnen het bereik van de westerse lexicograaf gekomen. Het nut van de laatste twee punten wil ik illustreren met het volgende.

Wie in een Russische stad rondloopt, ziet her en der briefjes op winkelruiten geplakt met de mededeling dat men winkelpersoneel zoekt. De Russische standaardtekst begint met *Trebuetsja ...* letterlijk ‘er is ... nodig, er is behoefte aan ...’, waar in Nederland meestal *Gevraagd: ...*, *Gezocht: ...* of *Wij zoeken ...* wordt gebruikt.

Wie verneemt dat een vrouw een kind heeft gekregen, vraagt in Nederland meestal iets als *Wat is het (geworden), een jongen of een meisje?* In Rusland wil men natuurlijk hetzelfde weten, doch daar zegt men, letterlijk vertaald: *Wie is er geboren? (Kto rodilsja?)*

In advertenties zie je vaak *Kuplju ...* letterlijk ‘ik zal ... kopen’ waar wij meestal (*Te koop*) *gevraagd* gebruiken.

Voor de eerste ‘ontdekking’ moet je in Rusland kunnen rondlopen, voor de tweede moet je op kraamvisite gaan en voor de derde moet je je verdiepen in doodgewone Russische kranten. Dat is nu in de praktijk allemaal mogelijk geworden.

De context in de zin van talige omgeving van woorden, alsook in de zin van situationele omgeving, hoeft dus in principe geen problemen meer op te leveren voor de lexicograaf: de gegevens zijn vindbaar geworden. Dat wil natuurlijk nog niet zeggen dat ze ook gemakkelijk gevonden kunnen worden! De lexicograaf moet alert zijn op de contextuele geconditioneerdheid van de gekozen Russische uitdrukkingen.

Een belangrijke vooruitgang van de laatste jaren is dat er een aantal twee- of meertalige digitale tekstcorpora ontwikkeld is, dat wil zeggen verzamelingen van digitaal geregistreerde teksten. Tweetalige ‘parallele’ tekstcorpora zijn er in principe in twee soorten (Atkins & Rundell 2008: 476-479, Lüdeling & Kytö 2008: 275-292). Ten eerste zijn dat verzamelingen teksten op een bepaald vakgebied – zeg internationaal recht – in twee talen waarbij deze teksten geen vertalingen van de ene taal in de andere zijn maar teksten die een vergelijkbare thematiek hebben. Dit soort tekstcorpora is geschikt voor bijvoorbeeld het bestuderen van contextuele of collocatonele verschillen van overeenkomstige woorden. Atkins & Rundell (2008: 474-75) demonstreren dit overtuigend aan de hand van het Engelse *measure* en het Franse *mesure*, waarbij zij laten zien dat de frase *beyond measure* niet overeenkomt met de letterlijke vertaling ervan *outré mesure*. De Franse frase betekent ‘excessively’ en heeft bijna altijd een negatieve connotatie, terwijl de Engelse frase ‘uiterst’ of ‘enorm’ betekent en dus positiever is.

De tweede soort meertalige tekstcorpora, de zogenaamde ‘vertaalcorpora’, omvatten paren van teksten waarbij elk paar bestaat uit een oorspronkelijke tekst en zijn vertaling. Deze categorie is uiteraard direct interessant voor de tweetalige lexicografie, ook al zijn er sceptici die het nut ervan betwijfelen, bijvoorbeeld doordat ‘Such translations may be specific, sometimes more specific than needed in a general bilingual dictionary’ (Lüdeling & Kytö 2008: 137). Deze scepsis, hoe terecht in sommige gevallen ook, gaat voorbij aan het feit dat goede vertalingen juist door het feit dat zij woorden contextueel vertalen – waarbij vertalers zich dus niet, zoals lexicografen, primair richten op losse

woorden – heel vaak adequate vertalingen bevatten die, in veralgemeende vorm, in woordenboeken kunnen worden opgenomen. Ik zal daar straks een voorbeeld van geven.

In de loop der jaren hebben wij op ons Slavisch instituut, onder leiding van collega Adriaan Barentsen, een groot meertalig parallelcorpus van Slavische teksten aangelegd, veelal Engelse teksten die in een aantal Slavische talen zijn vertaald (Russisch, Pools, Oekraïens, Servisch, Bulgaars, etc.); men denke aan *Alice in Wonderland*, de populaire romans van Dan Brown en Harry Potter, maar ook Slavische teksten die in andere Slavische talen vertaald zijn (zoals romans van de grote Russische klassieke schrijvers). In deze collectie zitten ook teksten die uit het Nederlands zijn vertaald, zoals werk van Harry Mulisch, Saskia Noort, Kees Verheul, Paul Biegel, Annie M.G. Schmidt, Belcampo, etc. etc., of Russische teksten die in het Nederlands zijn vertaald, waaronder werk van Gončarov en Dostoevskij. Deze teksten zijn niet alleen gedigitaliseerd maar ook ‘aligned’, dat wil zeggen dat ze – origineel en vertaling(en) – allemaal zodanig in blokjes zijn opgedeeld, dat het x-de blokje van het origineel correspondeert met het x-de blokje in de vertaling.

Enmaal ‘aligned’ kunnen twee tot vier teksten tegelijkertijd doorzocht worden met het relatief goedkope programma ParaConc. Je geeft een zoekopdracht voor een bepaald woord in de uitgangstekst en vervolgens verschijnen alle passages waarin dat woord voorkomt successievelijk op het scherm met hun gelijk genummerde blokjes in de parallelteksten erbij.

De investering in tijd die nodig is voor het aanleggen en alignen van meertalige tekstcorpora is aanzienlijk. Alleen al het verzamelen van bijvoorbeeld alle vertalingen van Dan Browns de *Da Vinci Code* in alle Slavische talen is al een heel gedoe, het scannen met OCR-programmatuur als FineReader is gelukkig betrekkelijk snel te doen maar het corrigeren en fatsoeneren daarvan kost – ook met automatische spellingscontrole – een veelvoud van de scantijd. Het alignen tot slot is een zeer tijdrovende bezigheid die helaas grotendeels manueel moet gebeuren. De investering aan tijd wordt gelukkig enigszins goedgemaakt doordat het parallelcorpus wordt gebruikt en telkens weer hergebruikt voor het opsporen van grammaticale verschillen tussen de Slavische (en andere) talen.³

Zelf gebruik ik meestal een andere representatie van alignde teksten, één waarin origineel en vertaling in één Word-tekst zijn verenigd en waarbij elk Nederlands blokje direct wordt gevolgd door het corresponderende Russische blokje. Ik zal enkele voorbeelden geven van daarmee behaalde resultaten en daarbij ingaan op het temporele bijwoord *nu* (Honselaar 2009) en het reciproque pronomen *elkaar* (Honselaar 2008a, 2008b).

In Van den Baars Nederlands-Russisch woordenboek komt het woord *nu* er een beetje bekaaid af. Het woordenboek geeft twee hoofdvertalingen voor *nu*: *teper'* en *sejčas*. Helaas staat er geen semantisch profiel bij – helaas, want de keuze is lastig voor Nederlanders en er worden dan ook veel fouten bij gemaakt. Gelukkig bestaat er een uitstekende lexicologische studie over de betekenissenverschillen tussen deze twee Russische *nu*-woorden van de Russische taalkundige Igor Mel'čuk (Mel'čuk 1985). Deze publicatie was destijds, bij de compilatie van het Nederlands-Russisch woordenboek, nog niet verschenen.

Uit Mel'čuks onderzoek komt naar voren dat er een tweetal verschillen is tussen *teper'* en *sejčas*, die te maken hebben met de noties 'periode' vs. 'moment', en 'contrast ten opzichte van een eerdere tijd' vs. 'relatie met het spreekmoment'. *Sejčas* duidt daarbij op een moment dat drie verschillende relaties met het spreekmoment kan hebben: gelijktijdig met het spreekmoment, kort ná het spreekmoment of kort vóór het spreekmoment, en – in narratieve teksten – op het virtuele spreekmoment; de term 'spreekmoment' wordt nu verder afgekort tot 'SM'. De drie verschillende relaties met het SM leiden bij Mel'čuk tot drie verschillende deelbetekenissen van *sejčas*:⁴

- *sejčas* 1: het moment dat samenvalt met het SM (Ned. *nu*):

Sejčas Ivan učitsja v Londone.
 nu Ivan studeert_{teg.tijd} in Londen
 Ivan studeert nu in Londen.

- *sejčas* 2: het moment dat direct op het SM volgt (Ned. *direct*, *meteen* of *dadelijk*):

Sejčas pridu!
 nu ik-zal-komen_{toek.tijd}
 Ik kom zo/direct!

- *sejčas* 3: het moment dat direct aan het SM voorafgaat (Ned. (*daar*)*net* of (*zo*)*juist*):

O čem vy sejčas govorili?
 over wat jullie nu spraken_{verl.tijd}
 Waar spraken jullie net over?

Daarnaast is er speciaal overdrachtelijk gebruik van *sejčas* dat een vierde betekenis oplevert:

- *sejčas* 4: het moment dat samenvalt met het SM in narratieve situaties (Ned. *nu*):

Esli ran'she mašina Ivana vyzyvala veseloje nedoumenie, to
waar vroeger auto van-Ivan riep-op vrolijk onbegrip, dan
sejčas ona vnušala žalost'.
nu zij wekte-op jaloezie
Terwijl de auto van Ivan vroeger vrolijk onbegrip opriep, wekte deze nu
jaloezie op.

Het tweede *nu*-woord, *teper'*, geeft een *periode* aan rond het SM die contrasteert met een voorafgaande periode; periode duidt hier op een stukje tijd dat langer is dan een moment. Er zijn twee (gerelateerde) betekenissen:

- *teper'* 1: de periode in de buurt van het SM, gecontrasteerd met een voorafgaande periode (Ned. *nu*):

Učenyje sklonny **teper'** sčitat', čto éto izmenenie proizošlo
geleerden geneigd nu vinden, dat deze verandering vond-plaats
dovol'no pozdno, v 16 veke.
tamelijk laat, in 16 eeuw
De geleerden zijn nu geneigd te denken dat deze verandering tamelijk laat
heeft plaatsgevonden, in de 16de eeuw.

- *teper'* 2: de periode op en direct na het SM, gecontrasteerd met een voorafgaande periode (Ned. *nu*):

Nu, xorošo, voz'mem **teper'** xot' Ivana.
wel, goed, laten-we-nemen nu eens Ivan
Nou goed, laten we nu Ivan eens nemen.

Op basis van Mel'čuks studie is de keuze tussen *teper'* en *sejčas* in het Nederlands-Russisch woordenboek wel van een semantisch profiel te voorzien, zodat in ieder geval relevante hulp wordt geboden bij de keuze tussen deze twee concurrenten. Dit profiel zou er als volgt uit kunnen zien:

NU (kort moment op het actuele spreekmoment (en in romans e.d.: op het denkbeeldige spreekmoment) *sejčas*; (periode vóór, op of direct na het spreekmoment die afgezet wordt tegen een periode daarvóór) *teper'*

Dit kan dan verder toegelicht worden met voorbeelden.

Wat kan een tweetalig Nederlands-Russisch tekstcorpus ons nog verder leren? Ik denk veel, ook ten aanzien van de vertaling van het woordje *nu* (zie Honselaaar, 2009). Bij onderzoek op een aantal alignde teksten van het Nederlands-Russische deel van het meertalige tekstcorpus bleken er 1108 gevallen van *nu* te zijn. In eerste instantie heb ik geprobeerd deze te rubriceren conform de verschillende betekenissen binnen de woordsoorten die *Van Dale Groot woordenboek van de Nederlandse taal* voor *nu* onderscheidt:

- adverbium (6 betekenissen)
- conjunctie (1 betekenis)
- interjectie (10 betekenissen)
- substantief (1 betekenis).

De semantische profielen die in *Van Dale* worden geboden om de talrijke deelbetekenissen binnen deze woordsoorten te onderscheiden, bleken daarbij vaak moeilijk toepasbaar te zijn, maar de meeste van de 1108 gevallen – 95% – zijn uiteindelijk wel eenduidig (maar correct?) gecategoriseerd. Dat komt deels ook doordat de voorbeelden in *Van Dale* soms duidelijker zijn dan de omschrijving in het profiel. Zo luidt het profiel bij de tweede betekenis van het adverbiale *nu* ‘op zeker moment’; als voorbeelden worden gegeven: *nu eens ... dan weer* en *nu en/of dan*. Het is duidelijk dat het profiel ‘op zeker moment’ ondergespecificeerd is; het gaat, zo blijkt uit de voorbeelden, om zich telkens herhalende paren van momenten/periodes waarop telkens verschillende handelingen plaatshebben, of om elkaar infrequent opvolgende momenten/periodes waarop eenzelfde handeling plaatsheeft, en dat is aanzienlijk specifiekere dan het wel erg los geformuleerde ‘op zeker moment’.

Op de rijke en gevarieerde vertaalmogelijkheden die het Russisch per betekenis kent, wil ik nu niet verder ingaan. Aardig om te vermelden is dat bij dit onderzoek een aantal min of meer vaste wendingen is aangetroffen, zoals *van nu in het zaaltje van nu* en *van nu af aan*, die zouden kunnen worden toegevoegd aan *Van Dale*.

Wel wil ik ingaan op de vertaling met NIETS, dus op gevallen waarin *nu* geen woordelijke vertaling heeft gekregen. Dat blijkt verrassend vaak te gebeuren: in 35% van de gevallen waarin *nu* in het Nederlands gebruikt is, heeft de Russische vertaling geen *nu*-woord, en dat terwijl het Russisch juist nog wel twee woorden voor *nu* heeft: *teper*’ en *sejčas*!

De niet-vertaalde *nu*’s blijken voor het overgrote deel gevallen te zijn waarin dit woord min of meer onbeklemtoond is; de verteller geeft ermee aan dat de inhoud van zijn uiting actueel is op het moment waarop het relaas is aanbehold, dus na voorafgaande momenten, en dat deze handeling zich afspeelt binnen de gegeven context en situatie. Dit kan worden geïllustreerd aan de hand van een tweetal voorbeelden:

- De mannen hadden elkaar **nu** beet, trokken elkaar van het paard en rolden vechtend over de grond. (Biegel)
- ‘Zo, heet hij Slupor,’ zei Warmin. ‘Dat hoor ik **nu** voor het eerst.’ (Dragt)

De relatie met de stroom van omringende gebeurtenissen en daarmee de relatieve lokalisering van gebeurtenissen in de tijd wordt in het Russisch vaak niet lexicaal gespecificeerd, maar kan grammaticaal aangegeven worden door het gebruik van het perfectief aspect van het werkwoord. Houtzagers’ grammatica van het Russisch geeft als betekenis van het perfectief aspect de volgende omschrijving:

Een perfectieve werkwoordsvorm geeft aan dat wij te maken hebben met een complete terminatieve handeling die wordt gepresenteerd vanuit het perspectief van een volgende of voorafgaande situatie, waardoor het beeld van wisseling van situatie centraal staat. (Houtzagers, 2002: 376).

Elders wordt deze door het perfectief aspect gedragen relatie met volgende/voorafgaande situaties ook wel ‘sequentiële connectie’ genoemd. Sequentiële connectie positioneert gebeurtenissen in de tijd door deze te relateren aan andere gebeurtenissen. In Russische romans wordt in een relaas over opeenvolgende gebeurtenissen dan ook meestal de verleden tijd van het perfectief aspect gebruikt. In het Nederlands ontbreekt het morfologisch uitgedrukte aspect en wordt temporele positionering vaak lexicaal uitgedrukt. Wanneer deze lexicale indicatie inderdaad kenmerkender is voor het Nederlands dan voor het Russisch, zouden vertalers die uit het Russisch naar het Nederlands vertalen daarom zo nu en dan eens *nu* moeten ‘toevoegen’ om een natuurlijke Nederlandse vertelstijl te verkrijgen.

In de vertaling van de eerste bovenstaande zin, die in de verleden tijd staat, is het perfectief aspect gebruikt, met het effect van sequentiële connectie:

Mužčiny	sdernuli _{perf.verl.tijd}	drug druga	s	lošadej,
mannen	afsleurden	elkaar		van paarden,
svvtilis’		i ...		
grepen_vast_elkaar		en ...		

In de andere zin ontbreekt elke (grammaticale of lexicale) indicatie van temporele of sequentiële relatie in het Russisch: de aard van de gebeurtenissen maakt dat kennelijk voldoende duidelijk.

Deze positionerende functie van het onbeklemtoonde *nu* is niet goed terug te vinden in de eentalige *Van Dale* of het tweetalige Nederlands-Russisch woordenboek, en de vertaling met het perfectief aspect, of met niets, al hele-

maal niet. Op grond van het tweetalig tekstcorpus kan men concluderen dat het Nederlands kennelijk de behoefte heeft om sequentiële connectie vaak uit te drukken met een specifiek woord, het bescheiden woordje *nu*. Gezien het grote aantal gevallen waarin het onbeklemtoonde *nu* geactualiseerde sequentiële connectie markeert in de stroom van een relaas of verhaal zou het wenselijk zijn dit gebruik te vermelden in eentalige woordenboeken voor het Nederlands en tweetalige Nederlands-Russische woordenboeken.

Andersom heeft een tweetalig Russisch-Nederlands woordenboek het met dit soort gevallen heel moeilijk, gevallen dus waarin het Russisch iets op grammaticale wijze uitdrukt (met het perfectief aspect), of zich ook grammaticaal in zijgen hult, maar waarbij de grammaticale informatie of dit niets vertaald zou moeten worden met het woord *nu* in het Nederlands.

Een tweede geval waarin het tweetalig Nederlands-Russisch tekstcorpus nut heeft opgeleverd, is het reciproque pronomen *elkaar*, het wederkerige voor-naamwoord *elkaar* dus. Dit woord heeft als Russische tegenhanger *drug druga* (*lett.* ongeveer ‘ander ... ander’). Veel gevallen van *elkaar* zijn dan ook vertaald met *drug druga*. Van den Baars Nederlands-Russisch woordenboek vermeldt dit natuurlijk ook, maar geeft tevens de mogelijkheid ‘vaak vertaald door verba op *-sja*’, dat wil zeggen met een reflexief werkwoord met het reflexieve suffix *-sja*, in een van zijn talrijke betekenisnuances, naast passief, mediaal en eigenlijk reflexief. Vergelijk dit bijvoorbeeld met de reciproque interpretatie van het Duitse *sich* in *sich begegnen* ‘elkaar ontmoeten’. In het Nederlands-Russisch woordenboek volgt dan een aantal voorbeelden, maar daar is de gebruiker niet erg bij gebaat, omdat deze combinatorische informatie niet gegeneraliseerd is.

In een recente studie (Honselaar 2008a) heb ik geprobeerd hiervoor een soort algoritme op te stellen dat het mogelijk maakt om te kiezen tussen onder andere *drug druga* en *-sja*. Hierbij spelen zaken een rol die te maken hebben met opposities als bewust/onverwacht/exceptioneel/successief vs. habitudeel/automatisch/gelijktijdig. Zo wordt *elkaar kussen* in geval van het begroetingsritueel (waarbij men half bewust, weinig nadrukkelijk, gelijktijdig maar in ieder geval niet te hartstochtelijk kust) met *-sja* vertaald. Deze reflexieve werkwoordsvorm wordt ook gebruikt wanneer er sprake is van een reeks van handelingen, waaronder ook ‘kussen’ of de beschrijving van een scène als geheel, in plaats van dat er ingezoomd wordt op de individuele bijdrage van de deelnemers (*op een van de foto’s is te zien dat een voetballer en een roeister elkaar kussen*). Daarentegen wordt bij onconventionele zoenscènes tussen mens en dier, bij gespeelde acties in pornofilmpjes of beschrijvingen van de aard van de zoenscène en wijze waarop de zoeners elkaar behandelen (*daarna kusten zij elkaar driemaal op beide wangen*) *drug druga* gebruikt.

Uit tweetalig corpusonderzoek is daarnaast gebleken dat *elkaar* in het Nederlands een iets bredere semantiek heeft dan zijn Russische pendant *drug druga*. Het gaat om gevallen als *de twee schilderijtjes hingen boven elkaar aan een kale muur* of *hij sloeg zijn benen over elkaar*. We hebben hier te maken met een opvallend gebruik van *elkaar*. Wanneer er sprake zou zijn van drie of meer schilderijtjes, zou je kunnen zeggen dat A boven B en B boven C hing en dat er wel sprake is van enige vorm van reciprociteit. Een vergelijkbaar voorbeeld van serieel gerangschikte entiteiten is *de mannen liepen achter elkaar de zaal uit*.

In het geval van slechts twee schilderijtjes hangt alleen A boven B, maar B niet tegelijk boven A. Dat geldt ook ten aanzien van de tweede zin, *hij sloeg zijn benen over elkaar*. In dat geval zijn er slechts twee benen in het geding waarvan er maar één been over het andere wordt geslagen en waarbij niet beide benen als een soort dubbele helix over elkaar heen geslingerd worden. Er is dus bij groepen van twee entiteiten nauwelijks sprake van enige vorm van ‘echte’ reciprociteit. In het Russisch wordt deze relatie tussen de beide schilderijtjes A en B niet met *drug druga* uitgedrukt maar kiest men voor explicietere formuleringen als *A hangt boven B* (met de prepositie *nad* ‘boven’) of *B hangt onder A* (met de prepositie *pod* ‘onder’); het voorbeeld met de over elkaar geslagen benen wordt vertaald met ‘(het ene) been op (het andere) been’ (*on sidel noga na nogu*).

Wat er dan nog reciproque is aan de situatie zoals bedoeld bij de twee schilderijtjes en de over elkaar geslagen benen is een andere kwestie. We zouden hierbij onze toevlucht kunnen nemen tot een noodoplossing en het gebruik van *elkaar* hier als ‘idiomatisch’ bestempelen. Maar dit is niet erg bevredigend omdat er natuurlijk wel degelijk sprake is van een relatie tussen twee objecten – een relatie die bij andere voorzetsels, zoals *naast*, wel ‘echt’ reciproque is: wanneer schilderij A naast schilderij B hangt, hangt schilderij B ook tegelijk naast A. Wellicht is er bij de schilderijtjes en de benen toch sprake van reciprociteit, maar dan van een bijzondere vorm van reciprociteit, die ik zou willen karakteriseren als een soort ‘potentiële’ reciprociteit, in die zin dat de spreker in het midden laat of A boven hangt of dat B boven hangt, respectievelijk dat het er voor de spreker niets toe doet welk been over het andere geslagen is: beide posities duiden op een bepaalde – ontspannen – lichaamshouding. Russisch-Nederlandse en Nederlands-Russische woordenboeken zouden deze toepassing van reciprociteit natuurlijk wel moeten vermelden in de lemma’s POD ‘onder’, NAD ‘boven’ en ELKAAR. Zonder tweetalig tekstcorpus, en zonder een beetje geluk!, zou je er nooit aan gedacht hebben dat de standaardvertalingen niet altijd mogelijk zijn.

Uit het bovenstaande moge duidelijk zijn geworden dat de notie van reciprociteit in taal niet exact hetzelfde is als het veel scherper omlijnde begrip ‘reciprociteit’ in de wiskunde of de logica. De relatie tussen de genoemde schil-

derijtjes A en B zou daar zeker niet ‘reciproque’ kunnen worden genoemd; hetzelfde geldt voor de beide benen.

Er zijn overigens nog meer aspecten aan talige reciprociteit die ruimer zijn dan bij een wiskundige of logische interpretatie. Laten wij daartoe situaties bezien waarin niet twee maar drie of meer entiteiten een rol spelen. Naast de zin

- Nederland en België grenzen aan elkaar

waarbij het in de werkelijkheid waar is dat Nederland aan België grenst en tegelijk ook dat België aan Nederland grenst, kunnen wij ook zeggen:

- Nederland, België en Luxemburg grenzen aan elkaar

zonder daarmee noodzakelijkerwijs te hoeven bedoelen dat de relatie van ‘grenzen aan’ opgaat voor alle paren van de drie genoemde landen; we willen natuurlijk niet beweren dat Nederland en Luxemburg aan elkaar grenzen. Het woord *elkaar*, evenals zijn Russische pendant *drug druga*, veronderstelt dat in een groep entiteiten zowel de A rol als de B rol voorkomt. In het gegeven BeNeLux-voorbeeld vervult elke entiteit, elk land dus, wel beide rollen maar niet altijd ten opzichte van elk ander lid van de groep. Dat is wel het geval in de zin

- Nederland, België en Duitsland grenzen aan elkaar

We hebben immers het bekende drielandenpunt in Vaals. Het woord *elkaar* mag dus in principe wel geïnterpreteerd worden als ‘uitputtend reciproque’ maar hoeft dat niet per se.

De wederzijdse gerelateerdheid kan nog lossier zijn, en dus nog minder ‘prototypisch’ reciproque zijn, bijvoorbeeld wanneer wij zeggen:

- De supporters gingen elkaar met stokken te lijf.

Wij kunnen dan bedoelen dat iedere individuele supporter iedere andere individuele supporter te lijf is gegaan en iedereen zowel dader als slachtoffer is geweest. Maar of dit wederzijdse slaan tegelijkertijd plaatsvond (waarbij het uitdelen van elke klap gepaard ging met het krijgen van een klap), of successief (waarbij het uitdelen en krijgen niet op hetzelfde moment plaatsvonden bij individuele supporters), of zelfs gecombineerd (waarbij sommigen gelijktijdig dader en slachtoffer zijn en anderen deze rollen successievelijk vervulden) wordt door de zin niet gespecificeerd; de ‘ware’ toedracht blijft in het midden

en kan hoogstens door het getal der supporters in successieve richting worden getrokken. Een ‘uitputtende’ interpretatie, waarbij iedere supporter uiteindelijk iedere andere supporter van de bedoelde groep te lijf is gegaan, is evenmin dwingend opgelegd door de zin.

De zin is ook correct wanneer er zich onder de supporters mensen zouden hebben bevonden die slechts een van beide rollen hebben gespeeld (en dus of alleen dader of alleen slachtoffer zijn geweest); een welgemikte eerste klap is voor dit laatste al voldoende. Zelfs kan het zo zijn dat bepaalde supporters noch de ene rol, noch de andere hebben vervuld; zij hebben zich in de menigte wat afzijdig gehouden van de kloppartij en hebben geen deel gehad aan enige vorm van reciproque gemep. Zowel in referentieel als in temporeel opzicht is talige reciprociteit dus ongespecificeerd.

Soms kunnen de reciproque rollen niet eens op hetzelfde moment gerealiseerd worden. Zo bedoelt men met de zin

- de beide broers overhoorden elkaar elke dag

dat de ene broer de andere overhoort, en andersom, maar deze beide acties kunnen natuurlijkerwijs niet gelijktijdig plaatsvinden. Ook de wijze levensles aangaande het doel van ons bestaan op aarde, zoals dat verwoord is door Adèle Bloemendaal, Leen Jongewaard en Piet Römer in

- Jaa, we benne op de wereld om mekaar om mekaar om mekaar om mekaar, te hellepe niewaar

hoeft gelukkig niet in uitputtende, logisch-wiskundige zin te worden gerealiseerd; we zouden er anders allemaal een zeer nobele, maar overvolle dagtaak in de zorgsector bij hebben!

Voor de tweetalige lexicografie, althans voor de Nederlands-Russische lexicografie, doet het er niet toe dat *elkaar* in temporeel en referentieel opzicht zo flexibel kan worden gebruikt, want het Russische *drug druga* is net zo flexibel. Daarmee is voor het Russisch de kous echter nog niet af, want naast het frequente woord *drug druga* beschikt het Russisch nog over andere mogelijkheden om het concept reciprociteit te verwoorden.

In de eerste plaats noem ik de ‘impliciet-reciproque’ werkwoorden, werkwoorden die een handeling of toestand uitdrukken die noodzakelijkerwijs reciproque verloopt, zoals *besedovat* (‘converseren’) en *sosedit* (‘buren zijn’), waarbij het reciproque karakter van de handeling in de lexicale betekenis van het werkwoord zit (Honselaar 2008b).

Reciprociteit kan in het Russisch, zoals boven gezegd, ook worden uitgedrukt door zogenaamde ‘reflexieve werkwoorden’: werkwoorden met het suffix

-*sja*. Hun aantal blijkt aanzienlijk groter te zijn dan de veertig waar Israëli, in navolging van Knjazev en Nedjalkov, op uitgekomen was (Israëli 1997: 74). Ik heb laten zien (Honselaar 2008b) dat het er minstens honderd zijn. Deze winst van zestig ‘nieuwe’ impliciet-reciproque reflexieve werkwoorden is overigens bereikt door in de digitale kopij van het *Groot Russisch-Nederlands Woordenboek* in de vertalingen te zoeken naar expliciete Nederlandse aanwijzingen voor reciprociteit, zoals het woord *elkaar*. Zo is een woordenboek soms te gebruiken om grammaticale gegevens op het spoor te komen.

Expliciet wordt reciprociteit in het Russisch uitgedrukt door de (complexe) reciproque pronomina *drug druga* (‘elkaar’), *odin drugogo* (‘de een de ander’) en *meždu soboj* (‘onder elkaar’). Knjazev (1998) heeft een aantal subtiele verschillen tussen deze drie expliciete markers van reciprociteit besproken; ikzelf heb deze markers ook betrokken bij het genoemde algoritme (Honselaar 2008a), waardoor de verschillende mogelijkheden die er in het Russisch bestaan voor het uitdrukken van reciprociteit overzichtelijk zijn gepresenteerd. Dit resultaat zal op zijn beurt weer de basis vormen voor lexicografische toepassingen, vooral bij het verbeteren van het *Groot Nederlands-Russisch Woordenboek*.

Een belangrijke vorm van kruisbestuiving tussen woordenboek en grammatica, en dus van reciprociteit tussen woordenboek en grammatica, treedt aan de dag wanneer wij de interactie van grammaticaal georiënteerde taalmodellen en de woordenschat beproeven. De Russische linguïst Jurij Apresjan heeft in verscheidene artikelen (bijvoorbeeld Apresjan 1992 en 1995) gesteld dat de bestaande scheiding tussen het niveau van het lexicon en het niveau van de grammatica overbrugd moet worden. Dit kan geschieden door meer taalkundige gegevens in woordenboeken op te nemen. Zo laat hij zien dat bepaalde betekenissen van Russische woorden als *byt’* (‘zijn’), *vyjti* (‘weggaan’) en *i* (‘en’) gepaard gaan met accentuering.⁵ De hierboven gegeven uiteenzetting over het discursieve *nu* laat zien dat ook de Nederlandse lexicografie zou kunnen profiteren van explicitering van grammaticale gegevens, in dit geval van gegevens met betrekking tot woordvolgorde en beklemtoning. Anderzijds zou in grammaticamodellen meer aandacht moeten worden geschonken aan de interactie met het lexicon.

Op het punt van deze interactie van lexicon en grammaticale modellering werk ik de laatste jaren samen met de onderzoeksgroep *Functional Discourse Grammar* van collega professor Kees Hengeveld, en meer in het bijzonder met collega Evelien Keizer van de Opleiding Engels van onze faculteit. In een tweetal gezamenlijke artikelen hebben wij enerzijds laten zien welke specifieke semantische, syntactische en pragmatische eigenschappen van woorden problemen opleveren wanneer deze woorden in het taalmodel van de *Functional*

Discourse Grammar worden ingevoerd en hoe deze problemen kunnen worden opgelost, en anderzijds hoe de lexicografie kan profiteren van taalkundige onderzoeksresultaten. Wat dit laatste betreft, geef ik hier een enkel voorbeeld.

In het Nederlands bestaat de klasse van zogenaamde ‘S-woorden’: zelfstandige naamwoorden die grammaticaal enkelvoudig zijn maar verwijzen naar meervoudige referenten. Denk aan woorden als *echtpaar*, *stel* en *tweetal*, die alle morfologisch enkelvoudig zijn maar verwijzen naar groepen van twee mensen of dingen. Het samengaan van grammaticale enkelvoudigheid en referentiële meervoudigheid leidt in het taalgebruik tot de nodige syntactische variatie. Hoewel S-woorden – als onderwerp van de zin – op grammaticale gronden vereisen dat het finiete werkwoord in het enkelvoud staat, zoals in de volgende voorbeelden

- Het echtpaar danst/*~~dansen~~ door de kamer
- Het stel viert/*~~viere~~n zijn dertigste verjaardag,

wordt er verder in de zin toch vaak met meervoudige pronomina naar S-woorden verwezen, zoals *hun* en *die* in de volgende zinnen:

- Het echtpaar kwam met hun vier kinderen de zaal binnen.
- Naast ons woonde een kinderloos echtpaar, die wij *oom Wim en tante Wil* noemden (internet)

Ook met preposities als *tussen* en adverbia als *broederlijk*, *onderling* en *samen*, die allemaal een meervoudige referent veronderstellen, wordt de meervoudigheid van de referent van S-woorden tot uitdrukking gebracht:

- Ieder tweetal heeft een lint tussen zich in dat ze aan de uiteinden vasthouden. (internet)
- Wel is het tweetal het er broederlijk over eens dat ... (PC⁶; *Meppeler Courant* 1995)
- Ook zou het echtpaar onderling ruzie hebben gekregen. (internet)
- Het koppel dat al zo lang verlangde naar één baby samen, heeft er nu vier. (internet)

Zelfs het finiete werkwoord wil nog wel eens in het meervoud verschijnen; dit treedt vooral op wanneer er een referentieel meervoudige bijstelling bij het S-woord staat, zoals *oom Job en tante Bettie*, *Benny Janssen en Frans Geurts* en (*1 gekleurd*, *1 blank*) in de volgende voorbeelden:

- Het echtpaar *oom Job en tante Bettie* beschikten over tal van relaties in België en Frankrijk. (PC; Schulten, *En verpletterend wordt het juk*).
- Het Nederlandse tweetal *Benny Janssen en Frans Geurts* finishten net als in Donington als tiende. (PC; *Meppeler Courant* 1994).
- Dus een gemengd echtpaar (*1 gekleurd, 1 blank*) kunnen wel degelijk laten selecteren op huidskleur, of niet? (internet)

In het laatste voorbeeld wordt de meervoudigheid ook nog benadrukt door het adjectief *gemengd*.

De lineaire afstand tussen een S-woord in het onderwerp en het finiete werkwoord, evenals de aanwezigheid van andere meervoudige zinsdelen tussen het onderwerp en het finiete werkwoord, lijken het optreden van ‘plural agreement’ te bevorderen:

- [De vaststelling van de nieuwe commissieverordening door de raad op 10 oktober] maakt het echter mogelijk dat het tweetal *bij de raadslieden* aan de commissietafel mogen aanschuiven en mee-adviseren. (PC; *Meppeler Courant* 1995).
- Gelet op *eerdere projecten* die het tweetal hebben opgezet, ... (internet)

Ten slotte lijkt ook woordvolgorde een factor te zijn: *plural agreement* komt wat makkelijker voor wanneer het finiete werkwoord voorafgaat aan het onderwerp, zeker als de meervoudige groep in de voorafgaande context met echte meervoudige woorden is aangeduid:

- Eigenwijs als ze waren gingen *het tweetal* toch via Woerden. (internet)
- Zij werden aangesproken voor een sigaret. Toen zij aangaven deze niet te hebben, werden *het tweetal* door de groep mishandeld. (internet; www.ad.nl)
- (Malika El A. en haar nieuwe echtgenoot, Moez G., worden gezien als de kopstukken van de Belgische tak van Al Qaida. ...) In 2005 werden *het echtpaar* uitgewezen uit Zwitserland, waarheen ze na de rechtszaak in België waren verhuisd ... (internet, www.dag.nl)

Om misverstanden te voorkomen: ik zou bepaald niet alle gevonden voorbeelden van *plural agreement* goedkeuren. Het aantal gevallen waarin een verwijzing in het meervoud naar iets enkelvoudigs voorkomt, is echter te groot om dat te kunnen afdoen als ‘gewoon fout’. In de binnenkort te verschijnen studie van Evelien Keizer en mijzelf (Keizer & Honselaar 2010), waaraan bovenstaande voorbeelden zijn ontleend, stellen wij een verbetering van eentalige en tweetalige woordenboeken voor door in een grammaticale sectie van deze woordenboeken algemene eigenschappen van de categorie van S-woorden ex-

pliciet te bespreken en S-woorden in de lemma's te voorzien van een speciale markering (en per S-woord bijzonderheden en/of afwijkingen ten opzichte van meer algemene eigenschappen van S-woorden). Wij gaan er daarbij – met Apresjan – van uit dat een woordenboek zo mogelijk *alle* informatie over de opgenomen woorden moet bevatten die nodig is om ieder woord op correcte en adequate wijze te gebruiken. Tussen dit standpunt en de realisering ervan ligt evenwel nog een geweldige hoeveelheid werk, taalkundig en lexicografisch onderzoek voor vele, vele jaren.

Ook op het terrein van de interactie van lexicon en grammaticale modellen, en dus tussen het woordenboek en de grammatica, is nog veel te ontdekken. Ik ben dan ook zeer verheugd dat Evelien Keizer en ik ons weer op een volgend project hebben gestort waarin we de functie van tijdsbepalingen met en zonder voorzetsel willen analyseren. En hiermee kom ik aan het derde deel van deze voordracht, de toekomst.

De toekomst

Wat niet 'voor elkaar' is, maar dan niet in de reciproque betekenis 'ten dienste van elkaar' maar in de idiomatische betekenis 'gerealiseerd, klaar' (zoals *de zaak is voor elkaar*), is een volwaardige opleiding in de eentalige en tweetalige lexicografie. Na het emeritaat van collega professor Willy Martin aan de Vrije Universiteit bestaat er geen universitaire opleiding meer op dit gebied. Wel wordt er – als keuzevak – één module Nederlandse, eentalige, lexicografie aan onze faculteit verzorgd door professor Fons Moerdijk en geef ikzelf inmiddels, in het kader van mijn leeropdracht, een module tweetalige lexicografie. Een echte opleiding tot lexicograaf hebben we daarmee nog niet 'voor elkaar', terwijl er juist wel maatschappelijke behoefte aan is. Woordenboeken zullen, in papieren en digitale vorm, in de nabije en verdere toekomst van groot belang blijven, zeker nu de internationale mobiliteit zo enorm stijgt, de confrontatie van steeds meer mensen met andere talen intensiever wordt, en het belang van integratie en inburgering van nieuwe Nederlanders meer en meer een speerpunt wordt. Ik wil dan ook in de komende jaren mijn best doen om de opleiding tot professioneel lexicograaf aan de universiteit nieuw leven in te blazen; ik hoop daarbij op samenwerking met de zusterfaculteiten rond ons. Voor studenten betekent een specialisatie op het gebied van de lexicografie een kans om hun kennis van taal en cultuur in een concrete beroepstoepassing te kunnen gebruiken. Voor de faculteiten geesteswetenschappen is een lexicografische opleiding een erkenning van hun plicht om zich ook dienstbaar op te stellen tegenover de maatschappij.

Er is nog meer wat ‘voor elkaar’ moet komen. In de laatste tien jaar ben ik bij een flink aantal woordenboekprojecten die bij Uitgeverij Pegasus liepen en lopen opgetreden als adviseur, met veel plezier omdat ik daarbij kan samenwerken met enthousiaste en toegewijde mede-lexicografen als Wim van Eeden, Jan-Willem Bos, Elisabeth van der Linden en René Genis. Ik hoop dit werk ook in de komende jaren met evenveel plezier te kunnen doen. Er zijn in ieder geval plannen genoeg: de derde druk van het *Groot Russisch-Nederlands Woordenboek*, de herziening en uitbreiding van Van den Baars *Groot Nederlands-Russisch Woordenboek*, een verkorte handzame versie van beide woordenboeken voor op reis en in de binnenzak, een digitale versie van deze woordenboeken (online en/of op cd-rom), en de laatste loodjes van de woordenboeken Roemeens-Nederlands, Pools-Nederlands en Nederlands-Pools. Ten slotte zie ik uit naar de geïntegreerde productie van een Kroatisch-Nederlands en een Servisch-Nederlands woordenboek en vice versa, in samenwerking met collega Radovan Lučić, het Instituut voor de Kroatische taal in Zagreb en professor Jelica Novaković van de Universiteit van Belgrado.

Dankwoord

Aan het slot van deze rede kijk ik naar de mensen om mij heen, binnen en buiten de werksfeer; de grenzen van deze twee domeinen zijn – gelukkig – vager dan het woord ‘domein’ doet vermoeden.

In de eerste plaats wil ik mijn erkentelijkheid betuigen jegens het College van Bestuur van de Universiteit van Amsterdam, het Bestuur van de Faculteit Geesteswetenschappen van deze Universiteit, de leden van de benoemingscommissie en het Bestuur van de Stichting Pegasus Uitgeverij en Boekhandel voor het in mij gestelde vertrouwen.

Mijn samenwerking met de Stichting Pegasus, en meer in het bijzonder met haar voormalige directeur Joop IJisberg en haar huidige directeur Susan van Oostveen, kent al een lange geschiedenis, die voor mij pas echt begon toen wij een nieuwe uitgever voor ons *Groot Russisch-Nederlands Woordenboek* zochten op het moment dat de beoogde uitgever moest afhaken. Waar Pegasus voor mij aanvankelijk een redder in de nood was, is zij in de loop van de tijd uitgegroeid tot een hartelijke en inspirerende partner in het belichamen van de culturele relaties tussen Nederland en Oost-Europa, culturele relaties op het gebied van de lexicografie, het lesmateriaal voor Oost-Europese talen, het letterkundig, taalkundig, historisch en cultuurkundig onderzoek, en vertalingen uit Oost-Europese talen. Ik waardeer deze band met Pegasus buitengewoon, vooral ook omdat deze alle kenmerken heeft van reciprociteit. Ik ben mijn

Pegazussen en -broers daar zeer erkentelijk voor en zie uit naar voortzetting van onze samenwerking in de toekomst.

Binnen de universiteit kijk ik met veel genoegen en waardering terug op mijn leermeesters van weleer, de letterkundige hoogleraar Jan van der Eng en de taalkundige hoogleraar Carl Ebeling. Jan van der Eng ben ik erkentelijk voor het feit dat hij mij inzicht heeft gegeven in de functionaliteit van vormelijke structuren en middelen in literatuur, zoals rijm en andere klankherhalingen, en in de functionaliteit van minder vormelijk uitgedrukte verbanden, zoals de opbouw van de karakterisering van personages. Carl Ebeling, mijn promotor, ben ik heel erkentelijk voor het feit dat hij mij inzicht heeft gegeven in de samenhang van vormelijke en inhoudelijke aspecten van taaltekens en de wijze waarop taaltekens in taalgebruik functioneren; daarnaast heeft hij mijn liefde voor het bijzondere talige detail aangewakkerd. Beiden hebben vanuit een vergelijkbaar methodologisch inzicht bijgedragen aan de taalkundige die ik geworden ben.

Professor Ton van den Baar ben ik erkentelijk voor het vertrouwen dat hij steeds in mij heeft gesteld en de vriendschap die hij mij heeft betoond, vanaf het moment dat ik begon als redacteur van zijn Nederlands-Russisch woordenboek tot op heden, nu ik zijn werk voortzet.

Binnen het taalkundig onderzoeksinstituut van onze faculteit, het ACLC, ondervind ik de vruchtbare samenwerking met veel collega-taalkundigen, binnen de kring van lexicaal-semantici, lexicografen, FGD'ers, cross-linguistic semantici en typologen. Niet in de laatste plaats noem ik daarbij mijn eentalig-lexicografische vakbroeder en mede-bijzonder hoogleraar Fons Moerdijk, mijn steun en toeverlaat in de opbouw van een lexicografische opleiding. Samen begeleiden wij ook onze inspirerende promovenda Josefiën Sweep bij haar onderzoek naar metonymie en objectverwisseling – eveneens een onderzoek waarin woordenboeken en grammatica centraal staan en van elkaar profiteren (zie bijvoorbeeld Sweep 2009).

Dichter bij huis prijs ik mij gelukkig al jarenlang te mogen werken in de uiterst collegiale kring der Amsterdamse slavisten – taalkundigen, letterkundigen en taalvaardigheidsdocenten – Adrie, Alla, Arent, Carla, Clarice, Dennis, Ellen, Elzbieta-1, Elzbieta-2, Eric, Evelien, Frans, Guido, Hans, Janneke, Jenny, Kees, Lutz, Magda, Monse, Natalja-1, Natalja-2, Philip, René en Willem, evenals onze vaste gasten Krystyna, Maria, Igor, Aleksandr, Aleksandra en Irina. Speciaal noem ik mijn kamergenote Alla Peeters, mijn onuitputtelijke vraagbaak en coauteur van onze *Praktische grammatica van de Russische taal* (Podgaevskaja & Honselaar 2007); professor Willem Weststeijn met wie ik vele, vele jaren in alle openheid en vertrouwen talrijke kwesties inzake bestuur, beleid, personeel, examens en structuur van onze opleiding heb kunnen bespreken; en Jenny Stelleman, die in dezelfde sfeer van openheid en vertrouwen de

rol van Willem na diens emeritaat heeft overgenomen. Ik ben jullie allemaal zeer erkentelijk voor de hechte samenwerking en de geboden gezelligheid. Ook met de collega-slavisten aan de zusteruniversiteiten in Leiden, Groningen, Gent en Leuven, en met de Oost-Europadeskundigen van onze eigen faculteit, zijn er vele goede banden, die onder andere tot uitdrukking komen in informele ontmoetingen, in uitwisselings- en samenwerkingscolleges, het Sectorplan en de Vlaams-Nederlandse slavistendagen.

Het dichtst bij huis zijn mijn privé vrienden, mijn familie, mijn schoonfamilie en mijn gezin. Zij zorgen voor de geestverruimende, ontspannende en koesterende context waarin ik mijn werk op de universiteit kan doen. Geestverruimend door het brede palet aan andere terreinen des levens dat zij vertegenwoordigen, zoals de geneeskunde in haar vele disciplines, met name de huisartsgeneeskunde en het wetenschappelijk onderzoek daarvan, de microbiologie, de neurologie, de radiologie, de gynaecologie, de orthopedie en de geriatrie, het bestuursrecht en de wielrennerij, het Italiaans en het spelen met taal, de algebraïsche wiskunde, de genderpsychologie en de arbeidspsychologie, het lager en middelbaar onderwijs, de gemeentefinanciën, de natuurkunde, de genealogie, de bouw, de architectuur, de beeldende kunst, de tuinarchitectuur, het winkelbedrijf en het bedrijfsleven in vele soorten en maten (zoals de meubel- en de slijtersbranche), de tennissport, de geneesmiddelenbranche, het openbaar vervoer, de kinderopvang en het leger. De meeste dank ben ik echter verschuldigd aan mijn gezin, aan mijn vrouw Anke, aan Milan en Dagmar en aan Jara, voor hun belangstelling, hun steun, hun enthousiasme, hun solidariteit en hun liefde. We zijn er gelukkig voor elkaar, en zijn gelukkig met elkaar.

Dan ben ik nu toe aan de traditionele slotformule, een formule die voor een taalkundige een bijzonder taalkundig detail bevat door de daarin toegepaste constructie rond het werkwoord *zeggen*. Dit werkwoord is transitief, wat inhoudt dat het een lijdend voorwerp bij zich heeft, en sterker nog, altijd moet hebben: je *zegt* niet zomaar zonder meer, maar je *zegt* altijd *iets*. De slotformule is echter uniek in die zin dat *zeggen* daarin voorkomt zonder lijdend voorwerp. Het doet me dan ook veel plezier deze uitzonderlijke syntactische constructie nu te kunnen gebruiken.

Ik heb gezegd.

Noten

1. Onder andere Bell e.a. (1994), Elistratov (1994), Nikitina (1998), Shlyakhov & Adler (1995), Volkov (1993) en Waegemans (1994).
2. Onder andere Duličenko (1994), Haudressy (1992) en Molokov/Kiselev (1996).
3. Bijvoorbeeld Schouten (2003) en Barentsen (2007, 2008).
4. Voor Mel'čuk is *sejčas* dus polyseem; de deelbetekenissen van *vóór*, op en na het SM worden geadstrueerd door hun correlatie met o.a. de tijd van het predicaat. Een alternatieve oplossing zou zijn dat de verschillende deelbetekenissen worden samengevoegd tot iets als 'moment in de buurt van het SM', waarbij de tijd van het predicaat zorg draagt voor temporele precisering. Mel'čuks voorstel is echter aantrekkelijk voor de bilinguale lexicografie omdat *sejčas* in zijn afzonderlijke deelbetekenissen verschillend vertaald wordt in het Nederlands.
5. Bijvoorbeeld het onderscheid tussen de nulvorm van het werkwoord *byt'* ('zijn') in het thema en de beaccentueerde tegenwoordigtijdsvorm *est'* in het rhema: *Emu tri goda* ('hij is precies drie jaar') vs. *Emu est' tri goda* ('hij is niet minder dan drie jaar') (Apresjan 1995: 516).
6. Afkorting voor het *Parole Corpus* van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie te Leiden.

Bibliografie

- Apresjan, Jurij D., 'Systemic lexicography', in: Hannu Tommola & Krista Varantola, Tarja Salmi-Tolonen & Jürgen Schopp (red.), *Euralex '92. Proceedings, Part I. Papers submitted to the 5th EURALEX International Congress on Lexicography in Tampere, Finland* [= *Studia translologica*, ser. A vol. 2], p. 3-16. University of Tampere, Tampere, 1992
- Apresjan, Ju.D. = Ю.Д. Апресян, *Избранные труды. Том II. Интегральное описание языка и системная лексикография*. Школа «Языки русской культуры». Москoу 1995
- Atkins, B.T. Sue, & Michael Rundell, *The Oxford Guide to Practical Lexicography*. Oxford University Press, Oxford, 2008
- Baar, A.H. van den, *Post verba verbera. Enkele aspecten van de Nederlands-Russische lexicografie*. Mouton & Co. N.V., Den Haag, 1973
- Baar, A.H. van den, *Nederlands-Russisch Woordenboek*. Kluwer Technische Boeken, Deventer, 1989
- Baar, A.H. van den, *Groot Nederlands-Russisch Woordenboek*, derde herziene uitgave. Uitgeverij Pegasus, Amsterdam, 2000
- Barentsen, A.A. = А.А. Барентсен, 'Об ограничительных временных союзах в сербском, русском и польском языках', in: *Zbornik Matice srpske za slavistiku*, 71-72, p. 237-253, 2007
- Barentsen, A.A. = А.А. Барентсен, 'Выражение последовательности действий при повторяемости в прошлом в современных славянских языках', in: Peter Houtzagers, Janneke Kalsbeek & Jos Schaecken (red.), *Dutch Contributions to the Fourteenth International Congress of Slavists, Ohrid, September 10-16. Linguistics* [= SSSL 34], p. 1-36. Rodopi, Amsterdam-New York, 2008
- Bell, Jos, e.a., *Alles wat je maar wilde weten maar nooit durfde te vragen: het Russische 'mat'*. Severjanin Publicaties, Groningen, 1994
- Corda, Alessandra, Vincenzo Lo Cascio & Massimiliano Pipolo, 'Automatic Reversal of a Bilingual Dictionary: Implications for Lexicographic Work', in: Thierry Fontenelle, Philippe Hilgsmann, Archibald Michiels, André Moulin & Siegfried Theissen (red.), *Actes EURALEX '98. Proceedings. Papers submitted to the Eighth EURALEX International Congress on Lexicography in Liège, Belgium*, p. 433-443. Université de Liège, Luik, 1998
- Duličenko, A.D. = А.Д. Дуличенко, *Русский язык конца XX столетия*. Sagner, München, 1994
- Elistratov, V.S. = В.С. Елистратов, *Словарь московского аргo (материалы 1980-1994 гг.): около 8000 слов, 3000 идиоматических выражений*. Русские словари, Москoу, 1994
- Haudressy, D., *Ces mots qui disent l'actualité*. Institut d'études slaves, Parijs, 1992
- Honselaar, Wim, & Marijke Elstrodt, 'The electronic conversion of a dictionary: from Dutch-Russian to Russian-Dutch', in: Hannu Tommola & Krista Varantola, Tarja Salmi-Tolonen & Jürgen Schopp (red.), *Euralex '92. Proceedings, Part I. Papers submitted to the 5th EURALEX International Congress on Lexicography in Tampere*,

- Finland [= *Studia translologica*, ser. A vol. 2], p. 229-237. University of Tampere, Tampere, 1992
- Honselaar, W., *Groot Russisch-Nederlands Woordenboek*. Uitgeverij Pegasus, Amsterdam, 2002
- Honselaar, W., *Groot Russisch-Nederlands Woordenboek*, tweede herziene en uitgebreide uitgave. Uitgeverij Pegasus, Amsterdam, 2005
- Honselaar, Wim, 'Reciprocal markers in Russian', in: *Dutch Contributions to the Fourteenth International Congress of Slavists. Ohrid, September 10-16, 2008. Linguistics*. [= SSGL 34], p. 279-292. Rodopi, Amsterdam-New York, 2008a
- Honselaar, Wim, 'Reflections on reciprocity in Russian and Dutch', in: *Evidence and Counter-Evidence. Essays in Honour of Frederik Kortlandt* [= SSGL 32], vol. I, p. 213-227. Rodopi, Amsterdam-New York, 2008b
- Honselaar, Wim, 'En *nu* in het Russisch', in: Egbert Beijk, Lut Colman e.a. (red.), *Fons verborum. Feestbundel Fons Moerdijk*, p. 265-277. Instituut voor Nederlandse Lexicologie/Gopher BV, Leiden, 2009
- Honselaar, Wim, & Evelien Keizer, 'Lexicon and frames in FDG: A treatment of Dutch *bekend zijn* 'to be familiar, well known', *behandelen* 'to treat' and *trouwen* 'to marry"', in: *Lingua*, 119, 8 (*Semantic representation in Functional Discourse Grammar*), p. 1212-1241, 2009
- Houtzagers, Peter (red.), *Russische grammatica*. Uitgeverij Coutinho, Bussum, 2002
- Israeli, Alina, *Semantics and Pragmatics of the 'Reflexive' Verbs in Russian*. Verlag Otto Sagner, München, 1997
- Keizer, Evelien, & Wim Honselaar, 'A Functional Discourse Grammar account of set nouns in Dutch and its implications for lexicography', te verschijnen in *International Journal of Lexicography*, 2010
- Knjazev, Ju.P. = Ю.П. Князев, 'МЕСТОИМЕННЫЕ конструкции с взаимным значением: друг друга, один другого, между собой', in: *Вестник новгородского государственного университета. Серия 'Гуманитарные науки'*, 9, p. 95-99, 1998
- Lüdeling, Anke, & Marja Kytö, *Corpus Linguistics. An International Handbook*. Walter de Gruyter, Berlin-New York, 2008
- Martin, Willy, 'On the construction of bilingual dictionaries: the policy of the CLVV', in: Marie Vachková (red.), *Beiträge zur bilingualen Lexikographie*, p. 83-103. Vyda-la Univerzita Karlova v Praze – Filozofická fakulta, Praag, 2008
- Mel'čuk, I.A. = И.А. Мельчук, 'Семантические этюды. I. СЕЙЧАС и ТЕПЕРЬ в русском языке', in: *Russian Linguistics* 9, p. 257-279, 1985
- Molokov, S.V., & V.N. Kiselev = С.В. Молоков, В.Н. Киселев, *Словарь новых значений и слов языка газеты*. Moskou, 1996
- Nikitina, T.G. = Т.Г. Никитина, *Так говорит молодежь. Словарь молодежного сленга*. Folio-Press, Санкт-Петербург, 1998
- Podgaevskaja, Alla, & Wim Honselaar, *Praktische grammatica van de Russische taal*. Uitgeverij Pegasus, Amsterdam, 2007
- Rogožnikova R.P. = Р.П. Рогожникова, *Словарь эквивалентов слова: наречные, служебные модальные единства*, Moskou, 1991
- Schouten, Carel, *Over conjuncties van natijdigheid en gelijktijdigheid in het Nederlands en het Russisch*. MA-thesis, Amsterdam, 2003

- Shlyakhov, Vladimir, & Ave Adler, *Russian Slang & Colloquial Expressions*. Barron's, Hauppauge, New York, 1995
- Sweep, Josefien, 'Conceptuele metonymie en lexicografie', in: Egbert Beijk, Lut Colman, e.a. (red.), *Fons verborum. Feestbundel Fons Moerdijk*, p. 85-95. Instituut voor Nederlandse Lexicologie/Gopher BV, Leiden, 2009
- Van Dale Groot woordenboek van de Nederlandse taal*, veertiende herziene uitgave. Van Dale Lexicografie, Utrecht-Antwerpen, 2005
- Volkov, A., = A. Волков, *Англо-русский и русско-английский словарь табуированной лексики*. ПКФ «Петит», Minsk, 1993
- Waegemans, Emmanuel, *Russisch-Nederlands woordenboek van bargoens en kamptaal*. De Slavische Stichting, Leiden, 1994